

но античного времени. В настоящее время актуальны вопросы сохранения целостного территориального комплекса культурного ландшафта данной местности, качественного управления заповедными территориями и использования исторического наследия в туристической отрасли. В статье рассматриваются проблемы сохранения археологических памятников рассматриваемого региона в условиях заповедника.

Ключевые слова: археологический памятник, наследие, заповедник.

Kemalova A.R. The problems preservation of archaeological monuments in the North-Western Crimea in the reserve

In the North-Western Crimea is a huge amount of historical and natural monuments that make up the unique cultural landscape of the region. Noteworthy objects, which are archaeological monuments, mostly of ancient times. Currently, topical issues of territorial integrity of the complex cultural landscape of the area, quality management of protected areas and the use of historical heritage in the tourism industry. The paper considers problem of preservation of archaeological monuments of the region in the reserve.

Key words: archaeological monument, heritage, reserve.

Подано до друку: 12.05.2012 р.

УДК 725.96(477.25)

Ю.Е. ОВЧИННИКОВ

**Фортифікації Києва IX – першої половини XIII ст.
(за матеріалами археологічних досліджень)**

Стаття присвячена вивченню та локалізації фортифікаційних споруд Києва IX – першої половини XIII ст. за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: фортифікаційна споруда, археологічне дослідження, пам'ятка, Київ.

Питання, пов'язані з проблемою оборони стародавнього Києва, займають одне з найголовніших місць в історико-топографічній літературі. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє говорити про початок існування укріплених городищ Києва з VI–VIII ст. В IX–X ст. поселення і городища складають єдине місто й займають значну територію. Приблизно з середини X ст., після спорудження нових потужних укріплень на Старокиївській горі тут утворюється адміністративний центр міської структури. Поділ, Щекавиця, Копирів кінець на Кудрявці становлять територію міського посаду. Додатково місто починає обростати й окольными районами. XI–XIII ст. – період, коли інтенсивно забудовуються та розростаються старі райони й з'являється низка нових навколишніх поселень, пов'язаних із заміськими монастирями – Печерськ, Клов, Видубичі, Кирилівський район, поселення на дніпровських островах тощо. Більшість із них мали укріплення [24].

Система укріплень Давнього Києва відтворена завдяки комплексному використанню літописних даних, топографічних планів Києва XVIII–XIX ст., розписних списків Києва вказано часу, а також археологічних матеріалів [18]. Однак, археологічні пошуки кінця 80-х років XX – початку XXI ст. дали якісно нову інформацію щодо укріплень Верхнього Києва [3; 12]. Це спричинило появу праць стосовно перегляду старої сталої схеми функціонування «міста Володимира» [11; 18]. До того ж, розкопками так і не доведено існування (або не визначено місце їх розташування) деяких відомих фортифікаційних споруд.

Запропонована праця – це спроба комплексного бачення проблеми оборони столиці Давньої Русі, її структури – від далеких рубежів до укріплень Верхнього Києва. Систематизація даних стосовно укріплень давнього Києва проведена за вже добре відомими та нещодавно отриманими археологічними джерелами. Окремим завданням є аналіз нещодавно запропонованих реконструкцій і розробка власних.

Природно-ландшафтні умови

У топографічному відношенні територія Києва не має собі рівних на Подніпров'ї. Сотні кілометрів з півночі на південь Дніпро тече низиною, й лише в районі Києва (Вишгород) правий його берег різко піднімається. Ця підвищена смуга являє собою північно-східну околицю всього правобережного плато, до якого від гирла Ірпіня на півночі до гирла Стугни на півдні тільки в трьох місцях щільно підходить Дніпро. З трьох виступів (вишгородський, київський і трипільський) лише київський займає пануюче положення. Він лежить біля впадіння в Дніпро його останньої великої притоки – Десни, але не вище цього місця (як вишгородський), а нижче.

З усіх боків київське підвищення обмежене природними рубежами. Немає потреби доводити неприступність київських пагорбів з боку Дніпра. Окремі з них підносяться над рівнем річки на 80–100 (а іноді й більше) метрів.

Природний рубіж є також з боку поля – це річка Либідь, що протікає з північного заходу на південний схід на відстані 3–4 км від Дніпра. Для Києва X–XIII ст. вона правила за своєрідну першу лінію оборони. Неабияке значення для Києва мали й невеликі річки – притоки Либіді (Хрещатик, Клов) і Дніпра (Почайна, Глибочиця, Киянка, Юрківський струмок тощо). Вони створювали таку кількість природно укріплених гір (Старокиївська, Замкова, Дитинка, Щекавиця, Лиса й інші), якої в жодному іншому районі Середнього Подніпров'я не знайти [24, с. 40–41].

Найдавніші київські городища VIII–X ст.

Старокиївське городище. Укріплення досліджувалися в 1908 і 1912 р. Д. Мілєєвим (поблизу Десятинної церкви), наприкінці 1930-х років –

Т. Мовчанівським і М. Каргером (у північно-східній частині садиби Національного музею історії України (далі – НМІУ), північніше Десятинної церкви та на садибі Слюсаревського у пров. Десятинному) [23, с. 46–47]. У 2007 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України було розпочато розкопки ділянки біля північно-західного кута Десятинної церкви [12].

Укріплена територія верхнього плато гори складала близько 1,5 га. Потужний рів оточував північно-східну частину Старокиївської гори з півдня та південного сходу. Рів мав глибину близько 7–8 м, ширину – до 15 м. Він продовжувався за межі садиби Десятинної церкви і йшов у напрямку північних схилів Старокиївської гори (рис. 1). На деяких ділянках цього рову були виявлені дерев'яні колоди та дошки (розкопки 1908 і 1912 р.). У північно-східній частині садиби НМІУ рів мав глибину близько 3 м від рівня материка та близько 5 м від сучасної поверхні землі. За 15 м від північних схилів гори рів повертав дещо на південний захід. Його глибина в цій частині дорівнювала 5 м. Продовження рову було зафіксоване на північ від Десятинної церкви та у пров. Десятинному (розкопки 1936–1937, 1939 років). Досліджена в 2007 р. частина рову біля північно-західного кута Десятинної церкви мала понад 20 ярусів дерев'яно-земляної конструкції.

Простежено, принаймні, 3 етапи функціонування рову. На першому, після його спорудження, на внутрішньому схилі рову утворився шар побутування. На другому, вздовж внутрішнього схилу була споруджена конструкція, що складалася з клітей-зрубів. Залишки гнізд від колод двох сусідніх зрубів було розчищено на схилі рову; вони входили у згаданий шар побутування укріплення (що свідчить про значний проміжок часу між утворенням шару та побудовою зрубної конструкції). На третьому етапі кліті були демонтовані й на їхньому місці (десь у середині X ст.) збудовано дерев'яно-земляну стіну-платформу [13, с. 257].

За археологічними даними, протягом свого існування в VIII–X ст. укріплення Старокиївської гори кілька разів зазнали реконструкції – тобто, вони весь час трималися боєздатними. Головна їх функція – військова, а саме – контроль над стратегічним Боричевим узвозом і прикриття граду на Замковій горі та поселення на Подолі, вважає В.К. Козюба [13, с. 257]. Старокиївська гора припиняє існування, коли за правління Володимира Святославича

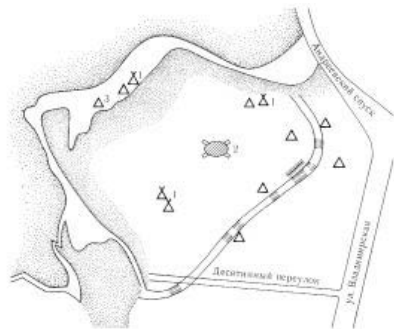

Рис. 1. План городища на Старокиївській горі кінця V — VIII ст., 1 - житла; 2 - капище; 3 - окремі керамічні знахідки (за С.Р. Килиевич [10, с. 26]).

(Володимира Великого) розгортається велике будівництво нових укріплень. Для цього давній вал був знесений, а рів засипаний.

«Верхнє місто»

«Місто Володимира» (кінець X – перша половина XI ст.). Остання систематизація археологічних даних проведена В.К. Козубою. До давньоруського часу відносяться залишки укріплень: на вул. Володимирській 10 (в дорадянський час – Селянський земельний банк, зараз – Головний телеграф) – дослідження Д.В. Мілеєва 1910 р. та Київської археологічної експедиції під керівництвом П.П. Толочка 1969 р. [13]; на вул. Великій Житомирській, 2 (зараз тут розміщується Дипломатична академія МЗС України) – розкопки Старокиївської археологічної експедиції під керівництвом І.І. Мовчана 1988–1989 та 2001 років [15].

Територія, оточена укріпленнями, становила близько 10–12 га (за різними джерелами). Вал і рів пролягали на схід до урвища в районі сучасного фунікулеру, далі повертали на південь уздовж теперішньої Михайлівської площі у напрямку вул. Великої Житомирської та простягалися вздовж її правого боку в південно-західному – до лінії Гончарного яру (ур. Гончарі). Загальна їх довжина становила близько 500 м (рис. 2). Аналіз попередніх досліджень на Старокиївській горі показує сумнівність існування дерево-земляних валів по всьому її периметру [13, с. 246–248].

Для з'ясування характеру укріплень X ст. важливими є результати розкопок 2001 р. на вул. Великій Житомирській, 2. Тут було виявлено рів X ст. Внутрішній і зовнішній схили рову мали нахил 40–45°. Ширина рову становила близько 12–13 м, глибина – орієнтовно до 5 м. На ділянці, прилеглої до внутрішньої лінії рову, була зафіксована основа валу у вигляді слідів дерев'яних клітей. Зогліла конструкція складалася з повздожньої колоди діаметром 0,25 м, простеженої на 6,2 м уздовж краю рову. Перпендикулярно до неї було виявлено рештки п'яти колод діаметром 0,2–0,25 м, кінці яких на 0,3–0,4 м виступали за повздожню колоду фактично у рів. Відстань між поперечними колодами коливалася від 1 до 2 м, а найбільша простежена (неповна) їх довжина становила 2,6 м. В сусідньому приміщенні знайдено сліди ще трьох поперечних колод; загальна відстань між зафіксованими крайніми поперечними конструкціями склала 10 м [15, с. 150–151].

Софійські (Батисві) ворота досліджувалися археологічно в 1893, 1913, 1935, 1940, 1947, 1993, 1998 р. [2; 13, с. 248–250]. Фундаменти та кладка двох пілонів воріт у плані охоплювали площу розмірами 10×10,6 м. Це повздожні кам'яні стіни завширшки 2,3 в середній частині та 3,3–3,6 м на місці в'їзду і виїзду. Довжина їх – 10 м, ширина – 10,6 м, ширина проїзної частини – 3,7 м з країв і 6 м посередині. Залишки споруди, виявлені на вул. Володимирській, мали типову для X ст. кладку – квадратна міцна цегла-плінфа товщиною 3 см, скріплена вапняко-

вим розчином. Між фундаментами воріт на глибині 1,05 м лежав дерев'яний поміст із дубових колод киеворуського часу. Масивні залишки фундаментів Софійських воріт дають підстави вважати, що вони були основою кам'яної сторожової вежі з проїжджою аркою.

За результатами розкопок 1993 р., ворота були розташовані за 18 м від перетину сучасних вулиць Великої Житомирської та Володимирської – тобто не прилягаючи до простежених поряд рову та валу. Мало того, на умовній лінії укріплень розташовувалися залишки давньоруських житлових і господарських будівель, міської ґрунтової дороги, огорожі від садиби. Вчені, які досліджували ці об'єкти, припускають, що тут було побудовано захаб – оборонний прийом середньовічної фортифікації, при якому вал підходив до воріт під кутом [2].

Стосовно часу припинення існування «міста Володимира», то на сьогодні відомо щонайменше 29 об'єктів XI–XIII ст., які розташовані на місці укріплень граду Х ст. Тобто, розкопки останніх 20 років показали, що рів було засипано ще у киеворуський час, вважає В.К. Козюба. Ймовірний час зникнення укріплень «міста Володимира» – останні роки правління його сина – Ярослава Мудрого (друга третина XI ст.), коли були збудовані надійні укріплення його граду, чи за часів його сина останнього – Ізяслава, в цей час «місто Ярослава» активно розбудовувалося [13, с. 259–261].

«Місто Ярослава» (XI – XIII ст.). Про будівництво міста Ярослава літописи згадують під 1037 р. Оборонні споруди досліджувалися в 1872, 1935, 1947-1948, 1952 [6; 7; 18; 21] та 1970-х роках. [19, с. 31–56], а також на початку 2000-х років. Першими найбільш точними й інформативними є розкопки експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича та П.А. Раппопорта. Дослідження 1970-х рр. внесли істотні доповнення в існуючу на той час картину.

Укріплення оточували площу понад 60 га. Межа проходила від сучасного Золотоворітського скверу теперішньою вул. Ярославів вал і не доходячи до пл. Львівської різко повертала в бік вул. Рейтарської, 35; потім – на північ у бік схилів. У протилежний бік вал проходив до сучасного Майдану Незалежності, потім піднімався сучасною вул. Костьольною, йшов уздовж Володимирської

Рис. 2. Реконструкція плану Верхнього Києва третьої чверті Х ст. (за В.К. Козюбою).

гірки в район теперішньої пл. Михайлівської (рис. 3).

«Місто Ярослава» було оточене ровом і високим валом. Вал по периметру витягнувся на 3,5 км, шириною біля основи – 30 м, загальною висотою з дерев'яним частоколом – до 16 м. На дільниці валу між сучасним телецентром і садибою № 13 на вул. Малій Підвальної (сучасна вул. Ярославів вал) були виявлені потужні дерев'яні

Рис. 3. Плани розташування укріплень Верхнього міста (за П.П. Толочком).

конструкції, що служили основою для насипання валу (рис. 4, 5). У цьому місці вал зберігся висотою до 6 м [6, с. 2–3]. Рів, виявлений на території садиби № 20 на вул. Чкалова (вул. Олеса Гончара), мав ширину близько 18 м [22, с. 77]. На вул. Рейтарській 35 та 36–38 під керівництвом Я.Є. Боровського досліджені рів шириною 13 м і глибиною 4–5 м із дерев'яними конструкціями з боку міста й залишки валу з клітьми-зрубамі [19, с. 49–51]. В районі Майдану Незалежності було виявлено вал завширшки 35 м, зроблений на основі прямокутних дерев'яних зрубів розмірами 33,1 м. Простежено залишки 9 таких клітей-зрубів, зроблених із дерев'яних кантованих брусків, розташованих поперек насипу. Ці елементи нижньої частини валу мали повну подібність до конструкції валу XI ст. біля Золотих воріт – тобто його нижня частина була споруджена в часи княжіння Ярослава Володимировича і представляє відрізок єдиної системи оборонної лінії. З боку вул. Хрещатик зафіксований рів, стінки якого круто понижуються під кутом 60° на глибину до 5 м від підшови валу [19, с. 44–47].

Рис. 4. Тилова стінка зрубів валу Ярослава, фото розкопок 1952 р. (за М.К. Каргером).

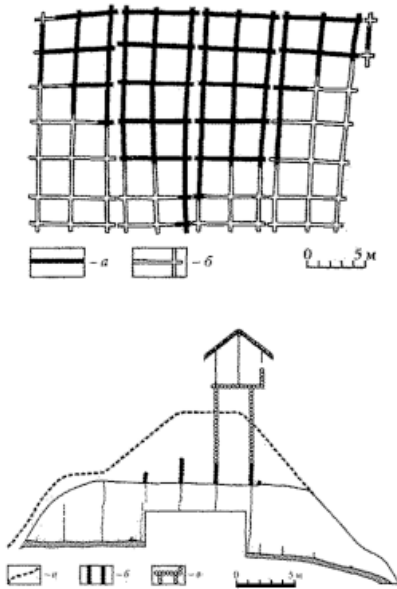

Рис. 5. План клітей всередині «валу Ярослава», розкопки 1952 р. - 1; реконструкція укріплень «міста Ярослава» - 2 (за П.О. Раппопортом).

Залишки оборонних дерево-земляних споруд «міста Ярослава» були знесені в середині XIX ст. у зв'язку з переплануванням Верхнього Києва.

Золоті ворота були головною брамою до Ярославового міста. Хоч і в зруйнованому вигляді, вони все ж дожили до наших днів. Брама являла собою двоярусну споруду. Нижній ярус становили власне ворота з проїзною аркою, верхній – Благовіщенська надбрамна церква (рис. 6). Реконструкція, що її закінчено в 1982 р. (реставратори: Є. Лопушинська, М. Холостенко, С. Висоцький), відтворює Золоті ворота у такому вигляді: основна частина вежа із зубцями заввишки 14 м; із зовнішнього фасаду вежа має додатковий виступ – «малу вежу»; проїзд воріт перекривається з одного боку підйомними дерев'яними воротами, обкутими металом, з другого – стулками воріт, виконаними за зразком стародавніх воріт, що збереглися в пам'ятках Новгороду й Суздаля [4].

Лядські ворота були виявлені під час реконструкції пл. Жовтневої Революції (сучасний Майдан Незалежності) експедицією Інституту археології АН УРСР під залишками Печерських воріт XVII ст. В тілі давньоруського валу був зафіксований проїзд шириною 4,2 м, стіни якого облицьовані потужними дерев'яними брусами. Товщина брусів вказує на те, що тут був важливий вузол оборони, яким могли бути тільки літописні Лядські ворота [19].

Посади

Копирів кінець. Територія Копиревого кінця, на якій були виявлені археологічні знахідки часу Київської Русі, становить близько 40 га [24, с. 17]. В районі Львівської площі на місці будівництва торговельного центру в 1978–1980 роках простежено близько 100 м рову шириною більш 15 м і глибиною 5 м. Профіль симетричний із нахилом стінок 60°, стінки прямі, дно трохи закруглене [19, с. 51–52]. З боку колишньої р. Киянки (зараз Кияновський пров.) Я.Є. Боровським і М.А. Сагайдаком простежені ескарпування схилу.

Додатково тут був викопаний рів глибиною близько 2 м і шириною 4,5 м із трикутним профілем і нахилом стінок до 50° [19, с. 53]. Залишки валу з дерев'яними клітьми досліджувалися В.М. Зоценком у 1990-х роках уздовж вул. Кудрявської. Розкопками на вул. Артема, 12 був виявлений рів із частотолком, який простежений довжиною 38 м. Траса розкопок проходила паралельно вул. Артема. Глибина рову складала 1 м, ширина – від 3,5 до 4,6 м. Продовження цих укріплень було виявлено на Кудрявському узвозі, 3. Тобто, оборонні споруди оточували на Кудрявці доволі обширну ділянку гори з прилягаючим мисом, загальна площа якого могла сягати 2 га. За своїм розташуванням, розмірами й типом оборонних споруд ця територія була городищем – частиною укріпленого посаду давнього Києва [10, с. 25].

Поділ. В другій половині XII ст. Поділ мав систему дерев'яних укріплень – «столпіє». Вони помітно програвють перед загальноміськими укріпленнями, але все ж становлять собою їх органічне продовження. На думку М.А. Сагайдака, найбільш вірогіднішою лінією укріплень Подолу слід вважати трасу Юрковицького струмка. В цій зоні в 1988 р. на вул. Константинівській, 61 було виявлено тин із вертикально вбитих грубих колод, який простягався вздовж правого берега струмка [20, с. 28–29].

Окільні райони

Заміські двори і села, що займали ключові позиції міської околиці, ймовірно відігравали й певну роль у системі оборони Києва (рис. 7). З 1971 р. до кінця 1980-х років дослідження давньокіївської околиці від Києво-околицької

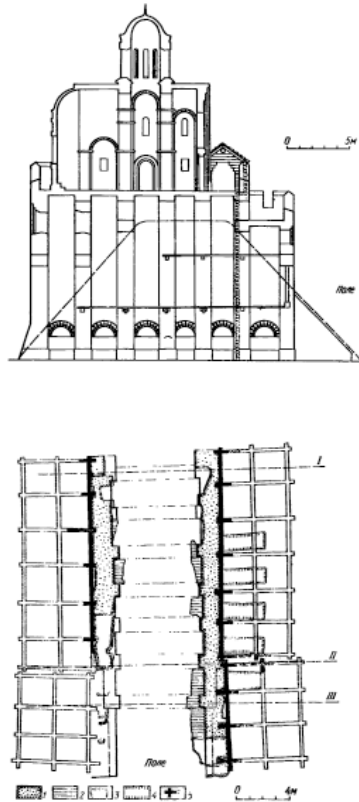

Рис. 6. Золоті ворота, повздовжній розріз – 1; план проїзду Золотих воріт з прилягаючими до них зрубами валу – 2 (за С.О. Висоцьким).

Рис. 7. Схема розміщення районів давньокіївської околиці: 1) Угорське, 2) Берестове, 3) Печерський монастир, 4) Красний двір, 5) Звіринецькі печери, 6) Видубицький монастир, 7) Китаїв, 8) Предславине, 9) Язинь, 10) Шелвове, 11) селище в районі станції метро Берестейська, 12) Кирилівський монастир, 13) Дорогожичі, 14) Лиса гора, 15) Клов (за І.І. Мовчаном).

загін Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом І.І. Мовчана.

Красний двір розташовувався на мису, що підноситься над рівнем Дніпра приблизно на 70 м між Наводницькою (сучасний бульв. Дружби народів) та Видубицькою долиною. Укріплення верхнього майданчику мису відділяли від основного плато площу близько 2 га. Рів простежено лише на глибину 4,5 м. Вал і частокіл до нашого часу не збереглися. І.І. Мовчан припускає, що цей відомий за літописом князівський двір був також оборонним пунктом, який захищав Видубецький монастир, переправу через Дніпро та південні підступи до центрального ядра Києва [14].

Укріплене поселення на території парку біля станції метро «Жовтнева» (зараз «Берестейська») було західним форпостом міста. Пункт знаходився приблизно за 8 км від історичного ядра давнього Києва й займав край виступу т.зв. Лук'янівського плато над Сирецькою долиною. Мис площею 3,5 га і висотою 30 м утворений з північного сходу півночі глибоким яром, а з південного заходу стрімкою та глибокою долиною р. Сирець. В західній частині городища збереглися незначні залишки валу, ширина підшови якого складала 7 м, висота – 1,5 м. Вал насипано з піщаного суглинку, помітні сліди підсіпок. З'ясовано, що він мав якісь дерев'яні конструкції, куди насипався пісок. Недалеко від залишків валу в північно-західній частині поселення розташовувався в'їзд: залишилася неглибока балка, що спускається з городища у долину р. Сирець. Це єдине місце, по якому можна піднятися на мис не лише пішки, але й гужовим транспортом. Головною задачею цього городища-селища була охорона західної околиці міста, а також виконання функції своєрідної митниці на західному київському шляху, вважає І.І. Мовчан [14, с. 127–131].

Монастирські садиби мали огорожу, іноді у вигляді стін, складених із цегли, як наприклад Києво-Печерська лавра та Софійський собор. Розташування не

на валах, а на рівній поверхні, відсутність ровів перед стінами, наявність декоративних елементів вказують на їх радше художнє, а не воєнне значення. Водночас, ці стіни були пристосовані й до оборони [18, с. 117]. Насамперед це стосується Печерського монастиря, розташованого на ближній південній околиці стародавнього Києва. З самого початку його існування, за літописом, монастир мав оборонні споруди у вигляді дерев'яного частоколу (уже згадане «столпіє») [14].

Брама з Троїцькою надбрамною церквою збереглася донині й зараз є парадним в'їздом до монастиря. Брама мала фортифікаційне значення. Підхід до неї із зовнішнього боку, розташованого між виступами стін, дозволяв прострілювати цей простір [1, с. 43; 31, с. 126]. Реставраційними роботами 1957–1958 років установлено, що вхід до монастиря мав один проріз, розташований у центральній частині, в бокових приміщеннях розміщувалася сторожа [8, с. 41].

Верхня частина споруди являє квадратну в плані чотирьохстовпну церкву з трьома апсидами, відкритими в товщі східної стіни. Чотири хрещатих у плані стовпи підтримують, через парусну систему, купол на високому барабані. Барабан церкви давній, перекладено заново лише купол. Надбрамна церква і самі брами виконані у техніці змішаної кладки, характерної для київського зодчества X–XI ст. (рис. 8).

Залишки кам'яно-цегляного муру, що огорожував у XII ст. Печерський монастир, виявлено археологічно. Розкопано кілька невеликих ділянок протяжністю 135 м. Досліджено місце, де мур стикувався з південно-західною лопаткою брами [1, с. 40–43; 10, с. 108–112]. Встановлено, що фундаменти муру являли собою 2 паралельні рови (глибина до 70 см, ширина близько 80 см), забутованих рваним камінням (граніт, піщаник) і битою плінфою. Загальна ширина ровів становила 2,56 м. Верхня частина фундаменту являла собою вирівняний май-

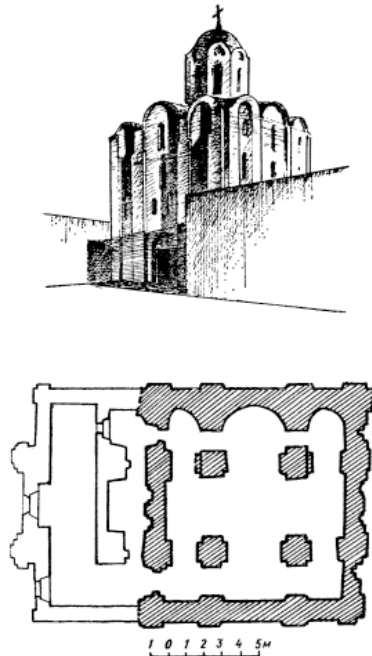

Рис. 8. План Троїцької надбрамної церкви – 1; Троїцька надбрамна церква, реконструкція Ю.С. Асєєва – 2 (за І.І. Мовчаном).

данчик по всій ширині ровів і проміжку між ними. На фундаментах ровів йшов мур у вигляді двох облицювань у дві цеглини, проміжок між ними заповнювався битою плінфою на вапняково-цементовому розчині. Облицювальні стіни відступали від зовнішнього краю фундаменту, утворюючи обріз шириною 28 см, тому ширина (товщина) стіни мала 2 м. Кладка стін місцями збереглася висотою на 3 ряди плінфи (до 28 см). Плінфа світло-жовтого чи червоно-жовтого кольорів, її середні розміри 19,5–23,5×25,6–28,8×3,9–4,2 см. Вона є характерною для київського зодчества другої половини XII ст. [1, с. 40–41].

Отже, наявність навколо монастиря могутнього муру свідчить про те, що Печерський монастир був потужним оборонним вузлом на найближчих підступах до міста [14, с. 74].

Гради – городища з правильною геометричною формою, які є залишками феодальних замків – княжих і боярських садиб, що були побудовані для захисту найбільш важливих річкових переправ [18, с. 173].

Вигурівське городище (XI ст.) розташоване на лівому березі Дніпра в районі сучасної Троещини. За своїм плануванням – це один із варіантів городищ круглого типу, які замість штучних земляних укріплень по всій окружності мають з однієї сторони природні перепони – яр або урвище берега. Вал городища у вигляді майже правильного півкола впирається своїми кінцями у схил долини, якою протікала р. Гнилуша. Із зовнішнього боку вала подекуди помітні сліди рову, що заплив [18, с. 44, рис. 17, 1]. Появу городища П.О. Раппопорт пов'язував із необхідністю посилення східних кордонів Київської землі у XI ст. [18, с. 173].

Феофанія. Давньоруське городище XII ст. відкрито в лісовому масиві між селами Новосілки, Хотів, Феофанія на високому місці лівого берега витoku Хотівського струмка. Городище складається з двох частин, розташованих уздовж мису із заходу на схід. Кожна з цих частин має лінію укріплень. Вал і рів західної ділянки проходять в місці максимального звуження мису. Вал має висоту до 2 м при ширині 6–7 м. Перед валом добре помітний рів глибиною до 1,5 м при ширині 4–5 м. Береговий схил має добре виражену зміну крутизни – сліди ескарпування.

Східна частина городища розташовується на наступному розширенні мису і також має оборонну лінію в кінці майданчика, який звужується до 25 м. Тут збереглися сліди другої лінії укріплень, що з'єднують вершини північної та південної балок. Вал сильно осунувся, його висота не перевищує 1 м, ширина 6–7 м, глибина рову – 0,7 м. З північного боку східний майданчик городища переходить у балку, яка могла використовуватись для в'їзду на городище з долини струмка.

Відкрите городище, яке стояло на прадавньому шляху, є ще однією важливою ланкою південної оборонної системи давнього Києва [17, с. 29 – 30, с. 36, рис. 1, 49, с. 54, рис. 20].

Китайське городище розташоване на південній околиці Києва, недалеко від колишнього селища Корчувате. Разом із селищем-посадом, курганним могильником і печерним лабіринтом воно складає єдиний археологічний комплекс (рис. 9). Він знаходиться в 12 км південніше Старокиївської гори на високому правому березі Дніпра, вздовж краю надзаплавної тераси якого про-

Рис. 9. План Китайського археологічного комплексу (за ходив, найвірогідніше, давній І.І. Мовчаном).
шлях із Києва на південь.

Планування городища складне, його територія розчленована балками, ярами, штучними валами та ровами на 5 укріплених майданчиків. Перша частина (0,27 га) займає південно-західну частину підвищеного майданчика на вершині мису й відокремлена валом і ровом від аналогічної за розміром (0,29 га) другої частини, що примикала до неї з півдня. На краях першого укріплення збереглися залишки невеликого валу, схили мису мають сліди ескарпування. Друга частина городища захищена з напільного південного боку широким і високим валом, насипаним на місці природного підвищення. На його східному краю простежуються залишки невеликого насипу. Обидві частини оточено валом, що проходить нижче, краєм мису, та включає до складу городища третю, південно-східну частину площею 1,5 га. Ця ділянка городища, як показали дослідження 1947 р., була зруйнована десь у XVI–XVII ст. Вал навколо неї місцями зрізаний, культурний шар відсутній.

Усі три частини городища у межах зовнішнього валу відокремлені від вузької частини мису природним балкоподібним глибоким яром, за яким розміщені ще 2 невеликі укріплені частини – четверта (0,05 га) та п'ята (0,11 га). Кожна з них відокремлена з напільного боку могутнім валом і ровом.

В'їзд на городище знаходився з північного боку, де й зараз. Добре простежується западина, котрою проходив шлях. Із напільного (південного) боку доступ на городище був неможливий – цьому заважали глибокі природні яри.

На протилежному лівому березі струмка, що впадає у Дніпро (зараз струмок перетворено на ланцюг ставків), розташоване селище-посад давньоруського часу. Воно також мало укріплення. Рів у розрізі мав обриси трикутника вершиною до низу. Дно рову містилося на глибині 4 м від сучасної поверхні, в лес його врізано на 2,8 м. На рівні материка ширина рову у верхній частині становила 3,6 м, а на давній денній поверхні – близько 4,5 м. Рів було простежено ще у двох місцях протягом близько 50 м.

Укріплення на Китаївському селищі існували в X – на початку XI ст. Напрямок рову показує, що оборонна споруда відокремлювала невелику площу (близько 1,5 га) мису, утвореного вигином струмка. Ймовірно, що на початку XI ст. рів втратив свої оборонні функції та був засипаний. Можливо, існував вал, який складав комплекс із ровом. Його, певно, ліквідовано, а насип використано для засипки рову. Необхідність в існуванні цієї укріпленої частини поселення відпала після спорудження наприкінці X ст. могутніх валів і ровів Китаївського городища [16].

Печера, що знаходиться під городищем, могла існувати у киеворуський час і використовуватися захисниками городища. Один із входів до печери розташований в західному схилі городища і міг у давнину використовуватися для сполучення цитаделі з посадом.

Дослідження Китаївського археологічного комплексу показують, що це була не звичайна фортеця, яких у ті часи було безліч. За розмірами дитинця та посаду його можна віднести до значних для свого часу міських утворень. Природна стрімкість схилів, панівне положення узвишся над оточуючою територією, а також штучні укріплення робили його неприступною фортецею. Археологічні розкопки показують, що цей південний форпост стародавнього Києва припинив своє існування під час нападу орд Батия [16, с. 159–160].

Отже, вздовж р. Либідь на південній околиці міста, р. Сирець, яка текла із західної околиці на північний схід і впадала до р. Почайної, у другій половині X ст. існувала низка укріплених пунктів, що відігравали роль форпостів на ближніх підступах до Києва.

Аналіз реконструкцій оборонних укріплень кївського дитинця X в.

На сьогоднішній день існують кілька реконструкцій укріплень давнього Києва. Найбільш переконливими є реконструкції валу «міста Ярослава» (рис. 5), де археологічні дані підкріплені слідами внутривальних конструкцій на залишках Золотих воріт (рис. 6). Саме вони стали зразком для чисель-

них ілюстрацій і макетів. Але дослідження 1990–2000-х років указують, що оборонні споруди Старокиївського городища та «міста Володимира» мали свої особливості, що відбилося у спробах їх реконструювати. Розглянемо більш докладно проблемні моменти цих реконструкцій.

Стосовно фортифікації Старокиївського городища В.К. Козюба цілком справедливо вважає, що: «враховуючи наявність перекладної конструкції стіни в рові, можна припустити, що подібної конструкції міг бути дерев'яно земляний насип укріплення городища» [12, с. 144]. Але є один сумнівний момент, на який вказує С.І. Климовський. За реконструкцією у викопаному рові спостерігається виступаючий у рів дерев'яний настил (рис. 11, 1). В.К. Козюба запевнює, що: «виступаюча стіна унеможлилювала будь-який підйом знизу» [12, с. 143]. Проте, у цьому випадку створюється «мертва зона», де як в укріпленні може знаходитися нападник, який з легкістю влаштує підпал чи, користуючись неухважністю супротивника, перейде у напад через якийсь проміжок часу [10].

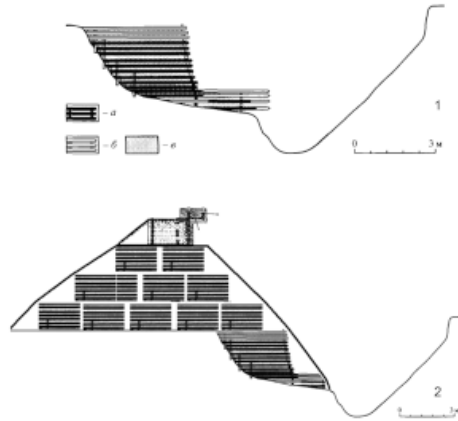

Рис. 11. Реконструкція дерево-земляної стіни на внутрішньому схилі рову Старокиївського городища за матеріалами розкопок 1908 року – 1 (за В.К. Козюбою); реконструкція укріплень Старокиївського городища – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

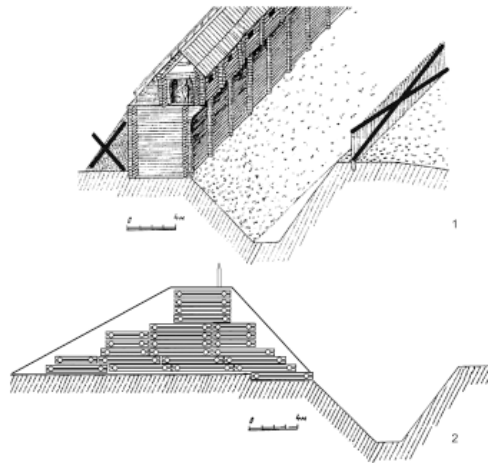

Рис. 12. Реконструкція укріплень «міста Володимира» – 1 (за І.І. Мовчаном, Я.С. Боровським, В.М. Гончаром); – 2 (за Ю.Е. Овчинниковим).

Отже, найбільш вдалим варіантом схеми укріплень є встановлення дерев'яних клітей у системі валу – на кшталт каркасу, пов'язаних із підпорною дерево-земляною стіною рову, що починається від самого його низу. Нагорі валу повинні були знаходитися «заборола» невідомої нам конструкції (рис. 11, 2).

Більше заперечень викликає реконструкція оборонних укріплень «міста Володимира» [15]. Вона, на думку деяких дослідників, має декілька слабких місць (рис. 12, 1). Глибина рову, згідно нахилу його стінок у 40–45°, повинна бути меншою (ймовірно, близько 5 м). Розташування стіни-городні висотою 6 м, заповненої ущільненим материковим ґрунтом, на краю рову малоїмовірне. Вона здійснювала б потужний тиск на край рову, і той міг би зруйнуватись, вважає В.К. Козюба [12, с. 245]. С.І. Климовський указує, що земляний насип із внутрішньої сторони оборонної стіни також археологічно не виявлений. Недоцільність влаштування частоколу перед ровом відмічають обидва вчені [11; 13]. Дійсно, нападники могли використовувати його як прикриття від стріл захисників. За літописами відомий прийом монголів, які «отиняли» міста під час штурму [18, с. 119]. Більш ймовірним було б розташування клітей у кількох рядів – як у конструкції вала «міста Ярослава». Зовнішній ряд мав тримати укіс валу. Щоб зберегти схил валу від зсуву, було б достатньо на різних висотах цього ряду клітей кілька вертикальних стінок-сходинок, що спиралися на поперечні колоди [13, с. 246]. Як це могло б виглядати так, як показано на нашій графічній реконструкції (рис. 12, 2).

Спроба кардинального перегляду основного принципу побудови дерево-земляних укріплень здійснена А.В. Григор'євим (рис. 10), який вважає, що «дерево-земляні стіни, встановлені безпосередньо на денну поверхню чи на вал, що з'явився раніше, не засипалися ззовні» [5, с. 65]. Зауважимо, що подібні думки висловлювалися авторами XVIII ст. при опису давньоруських фортифікаційних споруд, дублювалися деякими істориками XIX – початку XX ст. й були піддані А.П. Раппопортом нищівній критиці [18, с. 17–18]. Останній переконливо аргументував перевагу земляних насипів-валів, які мають кількочисельну традицію, що сягає ранньослов'янського часу. Подвійні стіни, забиті землею, як правило, не застосовувалися, оскільки в умовах пасивної облоги й відсутності каменеметальних машин вони не мали переваг перед простими дерев'яними стінами [18, с. 66–116].

Висновки

Один із найбільш важливих принципів фортифікаційної науки свідчить, що чим довше фронт оборони, тим більше ворожих військ для свого оточення він вимагає й тим більше часу та робіт треба затратити атакуючим, аби його знищити. Отже, розвиток фортифікації давнього Києва IX – пер-

шої половини XIII ст. відбувався цілком відповідаючи умовам свого часу. В XII–XIII ст., коли Київ досягає найбільших розмірів, він являв собою велику та потужну фортецю.

Основою оборони давнього Києва в IX–XIII ст. були глибокі рови та потужні круті земляні вали. Земляними валами з дерев'яними стінами були обнесені не тільки центральні райони міста – Верхній Київ, але й деякі посадські частини. Дерев'яні стіни, що служили додатковою перешкодою для ворога та прикриттям для захисників, або бойові площадки інших типів археологічно не фіксуються. Вежі не грали значної ролі в обороні й у давньому Києві відомі

виключно як надбрамні, іноді з храмовими будівлями нагорі. Суттєву роль в обороні міста відігравали приміські села та слободи, заміські монастирі, князівські двори, городища-фортеці, що утворювали разом либідсько-сирецьку оборонну лінію. На лівому березі Дніпра існувало Вигурівське городище. В обов'язки цих пунктів входило відбиття першого удару, контроль за сухопутними та водними шляхами. Тож, враховуючи місцеві топографічні особливості київського узгір'я, що панувало над усіма навколишніми територіями, слід визнати, що воєнно-технічні можливості київської фортеці IX–XIII ст. робили її неприступною.

Автор не претендує на повне висвітлення теми, але навіть у цьому невеликому матеріалі наочною є недостатність археологічних даних щодо багатьох пунктів оборонної системи Давнього Києва. Так, наприклад, не відомі фортифікації Замкової гори киеворуського часу. Датування укріплень на південному місі Лисої гори (Хоревіця за В.Б. Антоновичем, Юрковиця за П.П. Толочко) вважається досі не з'ясованим [14, с. 134]. Хоча за результатами розкопок Є.В. Максимова 1965 року є підстави датувати його II–I ст. до н.е. [10, с. 22]. З укріплень «міста Ізяслава» відомі лише 2 лінії «стоп'я» біля Михайлівського Золотоверхого собору, які були зафіксовані в 1999 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна [13, с. 266]. Нічого не знаємо ми про зовнішній вигляд, розміри, характер споруди, матеріал, з якого були зведені Жидівські

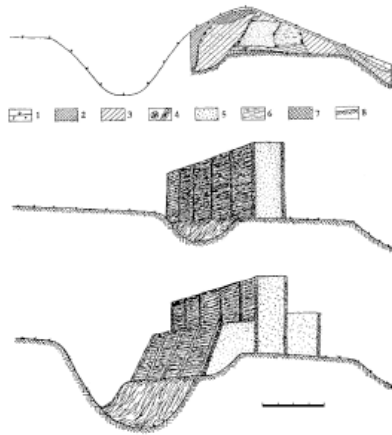

Рис. 10. Розріз «валу» і реконструкція укріплень поселення біля с. Горбово (за А.В. Григор'євим).

й інші відомі лише за літописом ворота. Не виявлені укріплення Дорогожича, який вписується в півколо західного оборонного рубежу [14, с. 132–133].

Однак, абсолютну перевагу саме археологічних джерел показують істотні уточнення розташування та характеру укріплень «міста Володимира», зроблені за результатами розкопок 1990–2000 років. Нові матеріали та дискусія стосовно основних принципів фортифікації Давньої Русі надають можливість для реконструкцій певних ділянок оборони й відтворення процесу будування та вдосконалення укріплень Давнього Києва.

Насамкінець, хотілося б висловити щиру подяку за корисні зауваження стосовно змісту роботи дослідникам – І.І. Мовчану, О.В. Цвек, В.К. Козюбі, С.І. Климовському, а також науковому керівникові Е.В. Овчинникову.

Джерела та література

1. *Асеев Ю.С. Богусевич В.А.* Военно-оборонні стіни XII ст. в Києво-Печерській Лаврі. – К., 1951.
2. *Асеев Ю.С.* Древний Киев (X–XVII вв.). – М., 1956.
3. *Боровський Я.С., Мовчан І.І.* Південні (Софійські) Ворота В Оборонній Системі Київського Дитинця // Історія Русі–України (історико-археологічний збірник). – К., 1998.
4. *Высоцкий С.А.* Золотые ворота в Киеве. – К., 1982.
5. *Григорьев А.В.* Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000.
6. *Єфименко П.П., Богусевич В.А.* Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісник АН УРСР. – Ч. 12. – К., 1952.
7. *Каргер М.К.* Древний Киев. – К., 1958.
8. *Килессо С.К.* Киево-Печерская лавра.–М. : Искусство, 1975.
9. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К. : Наукова думка., 1982.
10. *Климовський С.І.* Замкова гора в Києве: Пять тысяч лет истории: историческая литература. – К.: Стилюс, 2005.
11. *Климовський С.* Грады Кня и Владимира: Тип и время постройки укреплений // Старожитности Верхнього Подністр'я. – К.: Стилюс, 2008.
12. *Козюба В.К.* Городище на Старокиївській горі // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. (Збірка наукових праць). – К., 2004.
13. *Козюба В.К.* «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради (Збірка наукових праць). – К., 2008.
14. *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К. : Наукова думка, 1993.
15. *Мовчан І.І., Боровський Я.С., Гончар В.М.* Нове у вивченні оборонних споруд Києва // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. – К., 2003.
16. *Моргунов Ю.Ю.* Фортификация Южной Руси X–XIII вв. – М. : Наука, 2009.
17. *Петрашенко В.А., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. – К., 1993.
18. *Ранпорт П.О.* Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. – М. : Наука, 1956.
19. *Сагайдак М.А.* Великий город Ярослава Київ. – К. : Наукова думка, 1982.
20. *Сагайдак М.А.* Давньокіївський Поділ. – К. : Наукова думка, 1991.
21. *Самойловський І.М.* Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр. // Археологія Поділля. – К., 1952. – Т. III.
22. *Толочко П.П.* До топографії давнього Києва // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII.
23. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К. : Наукова думка, 1972.
24. *Толочко П.П.* Київська Русь. – К. : Абрис, 1996.

Овчинников Ю.Е. Фортификация Киева IX – первой половины XIII ст. (по материалам археологических исследований)

Статья посвящена изучению и локализации фортификационных сооружений Киева IX – первой половины XIII в. по материалам археологических исследований.

Ключевые слова: фортификационное сооружение, археологическое исследование, памятник, Киев.

Ovchynnykov Yu.E. Fortification of Kiev IX – the first half of XIII century (based on archaeological research)

The article is devoted to study the localization and fortifications Kiev IX –the first half of XIII centuries for archaeological research.

Key words: fortifications, archaeological research, monument, Kyiv.

Подано до друку: 21.02.2012 р.